

Balázs Bálint

ÉLELMISZERÖNRENDELKEZÉS

Cselekvési lehetőségek az
élelmiszerszektorban

Élelmiszer-önrendelkezés alatt azokat a mindennapi gyakorlatokat és politikai stratégiákat értjük, amelyek lehetővé teszik, hogy társadalmi és ökológiai szempontokat érvényesítve, demokratikus és a külső sokkoknak ellenálló módon szervezzük meg az élelmiszergazdaságot – szemben a profitszempontoknak alárendelt, fenntarthatatlan, és a gazdasági- és klímaválság közepette összeomlással fenyegető ipari mezőgazdasággal. Akár az alulról építkező, akár a felülről irányított törekvéseket tekintjük, az élelmiszer-önrendelkezés piaci, állami vagy civil koordináció mellett az élelmiszer mint közjó (commons) demokratikus elosztását célozza.

Az élelmiszer-önrendelkezésről elsősorban azokban a vitákban hallhattunk, amelyek a fenntartható fejlődésről, valamint a növekvő globális népesség élelmiszer-ellátásának megszervezéséről szóltak. Ezekben a vitákban két megközelítés állt szemben egymással: az egyik a nagyvállalati szereplők által támogatott élelmiszerbiztonsági narratíva, amely szerint az élelmiszeripar legfontosabb célja az, hogy kielégítse az egyes országok élelmiszerigényeit, tekintet nélkül arra, hogy a megtermelt élelmiszert hol, kik és hogyan állítják elő. Az élelmiszeripar nagyvállalatai gyakran hangoztatják azt a mottót, miszerint „mi etetjük a világot”. Ez azonban tényszerűen nem igaz: a világ élelmiszer-ellátásának több mint felét kis gazdaságok állítják elő (Samberg et al. 2016). Jelenleg több gazdálkodó van, mint valaha a történelem során: a világ 7 milliárd lakosának kétötöde (2,6 milliárd fő) agrárnépesség, fele vidéki (3,4 mrd fő), egyötöde aktívan a mezőgazdaságból él (1,3 mrd fő). 10 és félmillió mezőgazdasági üzem van az EU-ban, kétharmaduk 5 hektárnál kisebb, 96 százalékuk úgynevezett családi gazdaság (Lowder et al. 2016).¹

Az ipari mezőgazdaság elsősorban állati takarmányt, bioüzemanyagot és feldolgozott élelmiszert termel. Ezek a tőke- és területigényes tevékenységek egyrészt letarolják a természeti környezetet és nagyban hozzájárulnak a károsanyag-kibocsátáshoz;² másrészt pedig kiszorítják a kistermelőket, ami a világ számos pontján élelmiszeri válságot okoz. Az Élelmiszerügyi és Mezőgazdasági Világszervezet (FAO) szerint globális szinten közel

1 Ajánlott források: FAO family farming knowledge platform -- <http://www.fao.org/family-farming/home/en/>

EUROSTAT – Agriculture statistics – family farming in the EU: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agriculture_statistics_-_family_farming_in_the_EU

GRAIN – a small international non-profit organisation that works to support small farmers and social movements in their struggles for community-controlled and biodiversity-based food systems – <https://www.grain.org/>

2 Lásd: <http://www.fao.org/resources/infographics/infographics-details/en/c/218650/> (Letöltve: 2020. március 24.)

egymilliárd ember szenved alultápláltságtól.³ Mindennek az elsődleges oka az, hogy az élelmiszerre a piac nem közjóként, hanem áruként tekint, a globális élelmiszertermelést pedig a profitmaximalizálás elveinek megfelelően szervezi meg, ami a globális egyenlőtlen-ségek fokozódásához vezet. Emiatt naponta húszezer ember hal éhen a Földön.⁴

Ezzel szemben a kisgazdálkodók és agrármozgalmak által kidolgozott élelmiszer-önrendelkezés programja az élelmiszer ökológiailag fenntartható termelése, elosztása és fogyasztása, a társadalmi igazságosság, valamint a helyben megszervezett élelmiszertermelés mellett áll ki. E szerint a megközelítés szerint a jelenlegi élelmiszeripari megoldásokat felül kell vizsgálni: újra kell gondolni, hogy kié a termőföld és a vizek, ki rendelkezik a vetőmagok és a termesztett növények genetikai erőforrása felett, illetve hogy milyen alternatívája van az ipari mezőgazdaságnak. Az élelmiszer-önrendelkezés egyéni formái (saját célra termelés, csere, megosztás) – szemben az élelem piaci áruvá válásával (kommodifikáció) – egyre inkább politikai kiállásként is értelmezhetők.

A kisgazdaságok globálisan az élelmiszer ötven százalékát állítják elő (a globális Délen a hetven százalékát), többnyire alulhasznosított helyi növény- és állatfajokra és fajtákra támaszkodva (Samberg et al. 2016). A nempiacos (helyben cserélt és fogyasztott) csatornákat is beleszámolva ez az arány még inkább a kisgazdaságok felé billen. Ugyanakkor a legnagyobb élelmiszeripari cégek (Nestlé, Coca-Cola) az egész világ legértékesebb cégei is egyben: egy generáció alatt megkétszerezték a piaci kapitalizációjukat (a részvényeik számának és azok aktuális árfolyamának szorzatát). Ehhez a bűjtatott vagy indirekt állami támogatások is hozzájárultak: a kormányok direkt kedvezményekkel, infrastruktúrafejlesztéssel, nagyvállalatokra szabott élelmiszer-biztonsági intézkedésekkel vagy olyan szabályozási környezettel kedveznek nekik, amelynek árát mindannyian fizetjük (Carolan 2018). Ebből az egyenlőtlen helyzetből következően a kisgazdaságok egyre kiszolgáltatottabb helyzetben vannak világszerte. Kelet-Európában a kisgazdaságok a mezőgazdasági üzemek háromnegyedét teszik ki, míg csak a mezőgazdasági területek negyedét művelik. Számuk drasztikusan csökken: az elmúlt tíz évben a kisgazdaságok negyede-ötöde, vagyis körülbelül naponta 350 kisgazdaság tűnt el (Eurostat).

Az alábbiakban részletesen kifejtiük a globális élelmiszerrendszer, valamint az élelmiszer-önrendelkezés közti különbségeket, és azt, hogy milyen alternatívái vannak az élelmiszer nagyipari előállításának.

3 További részletekért lásd: <http://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition> (Letöltve: 2020. március 23.)

4 Hány ember hal éhen minden évben? – lásd: <https://www.theworldcounts.com/challenges/people-and-poverty/hunger-and-obesity/how-many-people-die-from-hunger-each-year> (Letöltve: 2020. március 26.)

A GLOBÁLIS ÉLELMISZERRENDSZER KRITIKÁJA

A nagyipari mezőgazdaság, illetve a globális élelmiszerrendszer elemzésénél elsősorban a rendszer rugalmas ellenállóképességére, valamint számtalan negatív társadalmi, gazdasági és környezeti hatására érdemes koncentrálni.

Kezdjük az ellenállóképességgel: az élelmiszerrendszerekben ez azt jelenti, hogy a rendszer képes-e arra, hogy megőrizze az alapjául szolgáló természeti erőforrásbázist hosszú időn át, akár jelentős külső behatások mellett is. Hogyan vizsgálható ez? Az élelmiszerrendszerek sérülékenysége leírható az ökoszisztémák sérülékenységéhez hasonlóan, azaz aszerint, hogy (1) mennyi erőforrás (tartalék) van a rendszerben, (2) mennyire összekapcsolt vagy kitett a rendszer, illetve (3) milyen mértékű a sokféleség/homogenitás a rendszerben. Az erőforrásban gazdag, homogén, erősen összekapcsolt élelmiszerrendszer a legsérülékenyebb. Az élelmiszerszektorban a tömegtermelés megszerzése és az élelmiszer-kiskereskedelem készletgazdálkodása az ún. *just in time* elv alapján működik. Ennek lényege az, hogy minimális tartalék van a rendszerben, azaz az egyes szereplők a lehető legkevesebb raktárkészlettel rendelkeznek, és az aktuális fogyasztói igényekhez igazítva működnek. A rendszer ilyen működése feltételezi a kereslet és a kínálat stabilitását, nagyobb sokkokra azonban képtelen érdemben reagálni (Hendrickson, 2020).

A sérülékenység mellett a globális élelmiszerrendszer természetére és társadalomra gyakorolt negatív hatásait is fontos kiemelni. Az ipari mezőgazdaság az adott területre jutó lehető legnagyobb hozamot növekvő erőforrás-ráfordítással, vagyis mesterséges energiával, a földet és természeti környezetet romboló vegyszerezett és automatizált termelési folyamatokkal éri el.⁵ A főbb negatív társadalmi és gazdasági hatások, amelyek a helyi közösségek jóllétét csökkentik (Lobao és Stofferahn 2008), egyrészt abból adódnak, hogy a tőkeerős nagyvállalati rendszerek kiszorítják a helyi kistermelőket. Ezzel nő a jövedelmi egyenlőtlenség, a munkanélküliség és a szegénység, miközben az új munkalehetőségek száma csökken. Lobao és Stofferahn (2008) vizsgálatából ismert, hogy a helyi közösségi szervezetek meggyengülnek, az elszegényedés miatti társadalmi problémák pedig megsokasodnak (bűnözés, tizenéves gyermekvállalás, stressz, szociálpszichológiai problémák, szomszédsági kapcsolatok megromlása, a szabadterei programok lehetőségének csökkenése és a légzési, látási és emésztési zavarokkal rendelkezők arányának növekedése). Másrészt a globális mezőgazdasági ipar dominanciája a helyi döntések fölött rombolja a politikai önrendelkezést, a helyi gazdasági kapacitások romlása pedig a közszolgáltatások alacsonyabb színvonalával jár együtt.

5 Az iparszerű mezőgazdaság részletes jellemzését lásd Ángyán (2003) – <https://regi.tankonyvtar.hu/tartalom/tkt/vedett-erzekeny/ch06s02.html>

Végül érdemes kiemelni, hogy a második világháborút követő gazdasági ciklus 1970-es évekbeli válságát követő finanszírozás⁶ az élelmiszeriparra is alapvető hatást gyakorolt. A föld- és élelmiszer-finanszírozás során a mezőgazdasági folyamatokat egyre inkább a pénzpiacok mozgása határozza meg. A földfinanszírozás esetében magántőke-alapok, nyugdíjalapok, *hedge fund*ok szereznek hatalmas földterületeket és befolyást az agrárparban, befektetési eszközzé téve a földtulajdont. Ugyanez játszódik le az élelmiszer-gazdaságban, valamint a vetőmag-piac, a növényvédők szerek és az élelmiszer-kis- és nagykereskedelem területén is. Összességében a finanszírozási folyamatok a transznacionális agrárpari nagyvállalatok számára kínálnak újabb tőkefelhalmozási lehetőségeket globális szinten, amellyel domináns pozíciójukat erősíthetik meg (Burch és Lawrence 2009) – eközben azonban alárendelik az élelmiszer társadalmi és reprodukív funkcióit az agrártörténelk dinamikájának.

NEMZETKÖZI PARASZTMOZGALMAK ÉS ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS

A huszadik század végén megerősödtek azok a szervezetek, hálózatok, koalíciók és szolidáris kapcsolatok a gazdálkodók és szövetségeik között, amelyek nemzeti kereteken átnyúlva próbálják befolyásolni a szakpolitikát. A transznacionális agrármozgalmak kialakulása, illetve az, hogy a globális Dél országokban gazdaszervezetek előretöréséről beszélünk, annak a jele, hogy a nyugati értelemben vett kapitalizmus nem tudott behatolni tökéletesen a mezőgazdaságba, nem tudta maga alá gyűrti, eltüntetni a kisléptékű vagy paraszti gazdálkodást. Az ipari mezőgazdasággal szemben megszerveződő élelmiszerönrendelkezés-mozgalom – Peter Rosset szavaival – a világ legnagyobb társadalmi mozgalma a kereszténység és az iszlám után, másképpen a világ legnagyobb nem vallási mozgalma (Rosset 2008). A mozgalom alapjait az 1986-ban létrejött, 24 tagszervezetet tömörítő Parasztkoordinációs Testülete (Coordination Paysanne Européenne) tette le (Desmarais 2008). 1993-ban Európán kívüli gazdaszervezetekkel egyesülve létrehozták a La Vía Campesina (LVC) nevű nemzetközi paraszti, kistermelői mozgalmat, amely mára 182 családi gazdálkodásért, fenntartható mezőgazdaságért és élelmiszer-önrendelkezésért létrejött szervezetet tömörít 81 országban (s így nagyjából 200 millió gazdálkodót képviselnek). Kétségtelen, hogy a transznacionális agrármozgalmak legekleatásabb példája az LVC, ugyanakkor csak országos szintű szervezetek a tagjai, és nincs mechanizmusa a kisebb szervezetek, vagy képviselő nélküli tömegek

6 A finanszírozás a pénzügyi szektor növekvő súlyát jelenti a teljes gazdasági tevékenységen belül – a szerk.

képviselőre, s nincs benne Kína és az egykori szovjet területek sem. A legerősebb tagszervezete nem is a kisgazdálkodókat, hanem a brazil földnélküli mezőgazdasági munkásokat képviseli. Az LVC egyébként ideológiailag is eléggé színes és megosztott, bár a nyilvánosságban mindez nem jelenik meg, csak a „unity in diversity” gondolat, vagy a „we are all peasants, family farmers”. A radikális agrárpopulizmus irányzata a szervezeten belül háttérbe szorította a korábbi ortodox marxistákat. Ugyanakkor az észak-amerikai és nyugat-európai (helyi) élelmiszer mozgalom az „élelmiszer-önrendelkezésről” is egyre inkább a szélesebb értelemben használt „alternatív élelmiszer-hálózatokra” terelte át az agrárkérdést.

Az élelmiszer-önrendelkezés elve szerint az élelmiszer-ellátás megszervezése és az agrárpolitikai szabályozás az egyes államok és helyi közösségek joga, amelyről társadalmi és gazdasági érdekeik, valamint környezeti feltételeik ismeretében maguk rendelkeznek. 2007-ben Maliban több mint 80 ország 500 képviselője részvételével konferenciát rendeztek, amelyen közreadták a Nyéléni nyilatkozatot. A deklaráció hat elvet fektetett le az élelmiszer-önrendelkezésről (Nyéléni 2007):

- a népek alapjoga az ökológiailag megbízható és fenntartható módszerrel előállított, egészséges és kulturális szempontból megfelelő élelmiszerhez;
- a népek joga, hogy a jövő nemzedékek érdekében önállóan döntsenek saját élelmiszerükről és mezőgazdasági rendszerükről;
- a helyi és a nemzeti gazdaságokat és piacokat kell előnyben részesíteni, valamint erősíteni kell a paraszti és családi gazdaságokat, a kézműves-, halász- és legeltető gazdaságot és a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóságon alapuló élelmiszer-előállítás, -elosztás és -fogyasztást;
- olyan kereskedelemre van szükség, amely átlátható és valamennyi népnek igazságos jövedelmet biztosít;
- a földek, a mezőgazdasági területek, a vizek, a vetőmagok, a jószágok és a biodiverzitás felhasználásának és irányításának joga azé kell legyen, aki az élelmiszert előállítja;
- az élelmiszer-önrendelkezés új, elnyomásmentes és egyenlőségen alapuló társadalmi viszonyok kialakulását sürgeti férfiak és nők, népek, faji csoportok, társadalmi osztályok és nemzedékek között.

E koncepció a helyi termelést teszi első helyre a helyi élelmiszeri szükségletek kielégítése szempontjából, miközben igyekszik fenntartani a kultúrák sokféleségét, a mezőgazdasági termelők tudását és termelési módszereit, valamint biztosítani az élelmiszeri politikákban érdekelt és azok által érintett összes érdekelt fél részvételét és bevonását a döntéshozatalba. Az élelmiszer-önrendelkezés és a globális élelmiszerrendszer modellje közötti további különbségek könnyebb megértéséhez lásd az alábbi táblázatot:

A kisgazdálkodóknak az élelmiszer-önrendelkezés megvalósításához jelentős közpolitikai támogatást kell kiharcolniuk, hogy képesek legyenek újjászervezni a helyi piacokat, valamint a földhöz és vízhez való hozzáférésüket (Frison és IPES-Food 2016). Ehhez olyan szakpolitikákra van szükség, amelyek biztosítják, hogy a kistermelők helyben előnyhöz jussanak a tudásátadásban, a piacvédelemben, a földhöz jutásban, illetve a monokultúrák helyett a vegyes gazdálkodás elterjesztésben. Az iparszerű gazdálkodásban érdekelt termelők erősen kiszolgáltatottak az agrokémiai iparnak, a nagyvállalatok által kínált szerződéses viszonyoknak, a monokultúrákat erőltető támogatási rendszernek. A változáshoz olyan szakpolitikákra van szükség, amelyek kitörést biztosítanak a talajpusztító gazdálkodási gyakorlatokból, a külső inputok fogságából és a banki hitelek csapdájából.

A La Vía Campesinához hasonlóan az ARC Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Egyezmény (ARC2020) 22 EU-tagország több mint 150 civil társadalmi szervezetét és hálózatát tömöríti, és az agroökológiai⁸ innovációk terjesztéséért, valamint az élelmiszer-önrendelésért küzd. A mozgalom fő ellenfele az európai politikában a COPA-COGECA: az egyéni, illetve a szövetkezeti gazdálkodók európai szintű lobbiszerve, amely a hatvanas években kifejezetten az iparszerű mezőgazdaság érdekképviselőjére jött létre, és a gazdálkodók képviselőjében az EU intézményeinek fő tárgyalópartnerére lett.⁹

Bár az EU agrárpolitikáját nagyban meghatározza az ipari mezőgazdaság támogatása, az Európai Bizottság több jelentésében kiállt az élelmiszer-önrendelés mellett. A globális Dél országainak élelmiszerbiztonsági kihívásainak kezeléséhez nyújtott európai uniós segítség szakpolitikai keretéről szóló jelentésében például a fogalmat egy ország vagy régió azon képességeként határozta meg, hogy demokratikusan végrehajtsa saját mezőgazdasági és élelmiszeri politikáit, prioritásait és stratégiáit.

Az Európai Parlament zöld frakciója a kistermelői érdekek védelmében a helyi és minőségi élelmiszertermelést támogató és kiterjesztő szakpolitikákat támogatja már több mint egy évtizede. Az élelmiszer-önrendelés gyakorlati megvalósítása ugyanakkor komoly kihívásokkal néz szembe: ilyen például a fenntartható gyakorlatok nagyvállalatok általi kooptációja (vagyis az a folyamat, amely során az alternatív élelmiszer-hálózatok legjobb gyakorlatait a nagyvállalatok magukévá teszik).

8 Az agroökológia mint tudomány az ökológia alkalmazása a mezőgazdaság területén, míg az agroökológia gyakorlati oldala a természetes folyamatok utánzására, a biológiai szinergiák kihasználására alapoz, és minimalizálja a külső inputokat – *a szerk.*

9 A COPA (Comité des Organisations Professionnelles Agricoles de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szakmai Szervezetek Bizottsága), és a COGECA (Comité Général de la Coopération Agricole de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szövetkezés Általános Bizottsága) szövetsége.

Ugyanakkor látványos, hogy a nem-piacos élelmiszerellátás mechanizmusait a szakpolitika nem ismeri el – uniós szinten. Nemzeti szintű szakpolitikák szerencsés módon időnként támogatják az élelem pénzgazdaságon kívüli megtermelésének és elosztásának lehetőségeit, s ezzel lehetővé teszik, hogy például települési önkormányzatok a zártkerti besorolású földrésztelkek fejlesztésére pályázhatnak.¹⁰

Az önrendelkezés érdekében és az ipari élelmiszerrendszer ellenében számos alulról szerveződő, értékteremtő kísérlet indult el az elmúlt évtizedekben. Ezek közül a legismertebbek a bioélelmiszer és a méltányos kereskedelem (*fair trade*) mozgalma, amelyek azonban mára döntően a domináns élelmiszerrendszer részévé váltak (Gliessman és munkatársai, 2019). A méltányos kereskedelem a mozgalom elindítóinak szándéka szerint a tudatos fogyasztók és a gazdálkodók érdekét hivatott szolgálni, később azonban a nagyvállalatok ellenőrzése alatt a zöldrefestés¹¹ egyik eszközévé vált. A kooptáció elkerülhetetlennek látszik. Ilyen körülmények között a fő veszély, hogy az alternatív élelmiszerhálózatok könnyen a nagyvállalatok kísérleti terepeivé válnak. A felhalmozásra törekvő gazdasági modell ördögi körében az iparosított mezőgazdaság negatív hatásai miatti felháborodás és ellenállás rendre kitermeli a legkülönbözőbb alternatívákat – azok rendszerkonform elemeit azonban villámgyorsan kooptálja a nagyvállalati élelmiszerrendszer, hogy fenntartsa a hegemon hatalmi erőviszonyokat. Ezt jól példázza, hogy bár a bio és *fair trade* termékek zöme kiskereskedelmi láncokon keresztül jut a fogyasztókhoz, a bioélelmiszerek és a „méltányos kereskedelem” piacán ma a legnagyobb szereplők a Danone vagy a Starbucks (Jaffee – Howard, 2016).

AZ ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS ELVEI

A La Vía Campesina az európai élelmiszer-önrendelkezés gyakorlati megvalósításának érdekében a termelés szempontjából az agroökológiára támaszkodik, ami az ökológiai szemléletet a mezőgazdasági termelésre alkalmazó tudományág (Ferrante et al. 2014). A kereskedelem szempontjából az élelmiszer-önrendelkezés feltételeként azt igyekszik elérni, hogy az élelmiszer kikerüljön a szabadon áramló áruk kategóriájából, és ehelyett közjoként legyen kezelve.

10 Lásd a Zártkerti és Tanyafejlesztési program pályázati rendszerét – <https://tanya.hoi.hu/>

11 A zöldrefestés olyan vállalati gyakorlatokat jelent, melyek során a szennyező piaci szereplők különböző marketingfogásokkal és kommunikációs kampányokkal igyekeznek azt a képet sugallni magukról, hogy valójában fenntarthatóan és környezetbarát módon működnek – *a szerk.*

Az alternatív élelmiszerhálózatok a termelők és fogyasztók térbeli-társadalmi közelségét megteremtő hálózatok. Kétféle teljesítményük miatt sorolhatók a megoldási lehetőségek sorába. Társadalmi és gazdasági hasznuk az, hogy közvetlen módon jelentenek vidékfejlesztési potenciált. Környezeti előnyük pedig az, hogy fenntarthatóbbá alakíthatják az élelmiszerlánc különböző részeit. Általában az alternatív élelmiszerhálózatok kétféle – egymással átfedésben lévő – formáját különböztetik meg:

1) a meglévő intézményeket kritizáló, azokkal szembe helyezkedő és teljes átalakulásukat sürgető kezdeményezések. Ezek között a globalizációkritikus és WTO-ellenes, szabadkereskedelem-ellenes, GMO-ellenes, és állatfelszabadító mozgalmak, a nagyüzemi állattartás elleni kampányok, a Monsanto, a Nestlé, vagy a McDonald's elleni tiltakozások, paraszti mozgalmak, gyerekek szóló reklámok ellen fellépő fogyasztói mozgalmak szerepelnek. Céljaik között az ökológia megerősítése, a társadalmi, környezeti és élelmiszer-igazságosság, a demokrácia és az önrendelkezés biztosítása szerepel.

2) alternatív gyakorlatok, intézmények felépítését szorgalmazó mozgalmak, melyek a fennálló gazdasági, politikai és hatalmi struktúrák mentén kínálnak konstruktív alternatívát: organikus és fenntartható mezőgazdálkodást, a szabadtartás elterjesztését az állattartásban, méltányos kereskedelmet, termelői piacokat, dobozrendszereket, közösségi mezőgazdaságot, civil vetőmaghálózatokat, helyi és közösségi élelmiszer-termelést, élelmiszer- és kiskereskedelmi szövetkezeteket, komótos étkezést és a vegetarizmus terjedését sürgetik (Fonte és Cucco 2018).

Az alternatív élelmiszer-hálózatok körüli vitákban nem feltétlenül van konszenzus arról, hogy mi a cél: a piaci lehetőségek kiegészítése a jóléti szint optimalizálása érdekében, vagy a rendszer teljes átalakítása, például piaci tranzakció mentesítése. A La Vía Campesina egy 2014-es petícióban úgy fogalmaz, hogy a kapitalizmus által elősegített vég nélküli növekedés és felhalmozás modellje helyettesíthető egy új renddel, amelyben ember és természet harmóniában élhet (Roman-Alcalá 2017).

MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGEK AZ AGRÁRÉLELMISZER-RENDSZERBEN

A nemzetközi agrármozgalmak, a társadalmi és környezeti aktivizmus egy sor kreatív fogalomra építhetnek, amelyek tudományos legitimitást is szereztek.

Ilyen például a csendes fenntarthatóság (*quiet sustainability*) fogalma, amely azokra a gyakran piaci tranzakcióktól mentes, környezetileg és társadalmilag egyaránt üdvös fogyasztási és termelési gyakorlatokra vonatkozik, amelyeket a cselekvők nem kifejezetten környezeti vagy fenntarthatósági céllal kezdenek el. Ezek Kelet-Európában is jól ismert

formái a háztáji, a konzerválás házi módjai, vagy a termékek természetbeni cseréjét rokoni és szívességi rendszerekben megoldó hálózatok. Magát a csendes fenntarthatóság fogalmát Smith és Jehlička (2013) éppen a posztszocialista országokban végzett kutatásaik alapján alkották meg, rámutatva, hogy ezek az organikus minták gyakran szélesebb körű, fenntartható élelmiszer-ellátási gyakorlatokat jelentenek, szemben a Nyugat-Európában inkább elterjedt, expliciten a zöld mozgalom részeként megalkotott modellekkel.

Az élelmiszer-önellátást, a saját célra történő élelmiszer-termelést technikai értelemben nem tekinthetjük piaci tevékenységnek, noha fontos szerepet tölt be a háztartások helyi élelmiszerrel való ellátásában. Az élelmiszer-önellátásra jellemző csendes fenntarthatóság elkerüli a fenntarthatósági szakpolitikák figyelmét, pedig továbbra is magas arányban jellemző Kelet-Európa társadalmaira, ráadásul jóformán minden társadalmi rétegben megtalálható (Smith és Jehlička 2013). Vizsgálataik szerint Kelet-Európában nagyarányú a nem-piacos élelmiszer-termelés, a népesség egy-két harmada megtermeli magának a háztartásában elfogyasztott élelmiszer egy jelentékeny részét. Mindez nem csak élelmiszerbiztonsági szempontból érdekes, hanem az egészséges étkezés és a környezeti fenntarthatóság miatt is, hiszen jelentős részben hozzájárul a háztartások fogyasztásához. Ezen kívül társadalmi összetartást, város és vidék kapcsolatát is erősíti és minden jövedelmi és korcsoportot megmozgat. Fontos látni ugyanakkor, hogy a háztájizás sok esetben gazdasági kényszerből adódik, ahol az önellátó termelés és a háztartások közti élelmiszer-áramlás az alacsony jövedelmeket pótolja ki, ezáltal pedig hozzájárul a munka árának alacsonyan tartásához (Smith et al. 2008). Mindezzel együtt a csendes fenntarthatóság elterjedt gyakorlatai Kelet-Európában potenciálisan az élelmiszer-önrendelkezés új rendszereinek alapját is jelenthetik, ehhez viszont szükség lenne ezeknek a gyakorlatoknak az „átpolitizálására” – vagyis arra, hogy a cselekvők ezeket tudatosan tegyék annak érdekében, hogy visszaszerezzék a kontrollt élelmünk felett.

A csendes fenntarthatóság mellett egy másik használható koncepció az élelem mint közjó (food as a *commons*) fogalma. Ez a fenntartható és demokratikus élelmiszerrendszer gyakorlati megvalósítására vonatkozik, amely hosszú távon szolgálja a társadalmi és természeti fenntarthatóságot. Ebben a szemléletben az élelem nem csak kereskedelmi áru, piaci értékén túl számos értéktartalmat megjelenít: mint megújuló erőforrás, mint egyetemes emberi jog, mint kulturális érték, és mint a teljes társadalom érdekéhez fűződő közjószág jelenik meg (Balázs 2018).

Harmadik fogalomként a közösségi mezőgazdaságot említhetjük, amely a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő mezőgazdasági együttműködést jelent. Legelterjedtebb módja a „közösség által támogatott mezőgazdaság” (angolul: *community supported agriculture*, vagy CSA). A fogyasztók egy adott gazdálkodási időnyre előre fizetnek egy előre meghatározott értékű, szezonálisan változó tartalmú dobozért.

A termelők így kevésbé kiszolgáltatottak a termelés bizonytalanságainak, a fogyasztók pedig mindig a szezonálisan elérhető, emiatt legolcsóbb, legjobb beltartalmi értékű, friss kínálatból főzhetnek. A közösség által támogatott mezőgazdaság francia megvalósulása az AMAP (Associations pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne), egy termelői és egy vásárlói csoport közvetlen és állandó jellegű kapcsolatán alapuló formális közösség, amelyben a fogyasztók szerződésben is kötelezik magukat a gazdaság termékeinek megvásárlására, a közös kockázatvállalásra és bizonyos esetekben az aktív részvételre. A bevásárlókörök, bevásárlóközösségek esetében a vásárlók nagyobb mennyiségekben, közvetlenül a termelőtől kedvezményes áron vásárolnak a szervezési feladatok megosztásával. A kisléptékű, kézimunka-intenzív, családi gazdaságok által létrehozott „előfizetési” dobozrendszerek esetében a gazdálkodó maga toborozza gazdasága köré a tagokat.¹² Ezekben jön létre a legtisztább formában a gazdálkodó irányításával „a fogyasztók és a termelők együttműködését, valamint az élelemtermelés feletti ellenőrzés visszaszerzését segítő, társadalmi változást katalizáló laboratórium” (Henderson 2003). A formális fogyasztói/fogyasztói szövetkezetek ezen túl még jogi személyiséggel is rendelkeznek. A közösségi mezőgazdálkodás eredeti formája, a kisléptékű, kézimunka-intenzív, családi gazdaságok által művelt mezőgazdaság eképpen egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom szocioökonómiai feltételeit keresi, tehát a teljes, felhalmozási logikától sújtott gazdaság átalakítását tűzi ki célul. Magyarországon a közösség által támogatott mezőgazdasági kezdeményezések ideájának terjesztését számos szervezet (Védegylet, Magyar Természetvédők Szövetsége), összefogását pedig a Tudatos Vásárlók Egyesülete segíti.¹³ E kezdeményezések közé tartoznak közösségi gazdaságok, mint például a Háromkaptár vagy a Magosvölgyi Ökológiai Gazdaság; dobozrendszerek, mint például a Cargonoma és a Zsámboki Biokert együttműködése; illetve bevásárlóközösségek, mint például a Szatyor Bolt, vagy a Nyíregyházi Kosár Közösség, illetve az általa kezdeményezett országos bevásárlóközösség-kampány.

A negyedik megtárgyalandó koncepció, vagyis a helyi élelmiszerrendszerek (*local food system*, vagy LFS; olykor *localised food system*, vagy az amerikai szakirodalomban *community food systems*) fogalmán a szakirodalomban egy földrajzilag körülhatárolható, sajátos környezeti, szocioökonómiai adottságokkal és kulturális hagyományokkal rendelkező térségi kezdeményezést értünk, amely a helyi élelmiszer-termelők és -fogyasztók közvetlen

12 A gazdálkodók által létrehozott dobozrendszerek variánsa, amikor több gazdálkodó és gazdaság működik együtt, hogy az előfizetőket különböző termékekkel ellássa. A fogyasztók által létrehozott „részese” CSA-k esetében a fogyasztók bérelnék földet, és hozzá gazdálkodót, vagy vesznek tulajdonrészt egy gazdaságból vagy csak a terményéből; olykor saját munkájukat is kölcsönözve, kedvezményes árú terményhez juthatnak, ha munkát is vállalnak a gazdaságban.

13 Lásd például: <https://tudatosvasarlarlo.hu/csa> (Letöltve: 2020. március 27)

kapcsolatán keresztül valósítja meg az élelmiszer-önellátást. Az ilyen rendszerek lényege egy együttműködő hálózat megteremtése, amely a termelés, feldolgozás, elosztás és hulladékgazdálkodás szereplőinek megszervezésével a helyi, környezeti, szocioökonómiai és egészségügyi állapotokban tud javulást elérni. A helyi élelmiszerrendszer három pilléren áll: biológiai alapja a környezetkímélő gazdálkodási rendszerekben rejlik; szocioökonómiai alapja az intézményesített képességben, hogy különböző társadalmi csoportok részvételét és érdekeit biztosítsa; kulturális alapja pedig a személyes és közösségi kapcsolatokban, amelyek az élelmiszerhez való viszonyunkat létrehozzák.

A helyi élelmiszer fogalma gyakran az iparszerű, termőhelyhez nem köthető, szezonalitást nélkülöző, globális élelmiszerhálózatokból származó élelmiszerrel szembeállítva nyert értelmet. Ugyanakkor O'Neill (2014) szerint a szembeállítás korántsem indokolt, hiszen jellemzően iparszerű mezőgazdaságról ismert területeken is kifejezetten élénk helyi élelmiszerrendszer jöhet létre, míg ritkán lakott, városi fogyasztói kereslettel messze eső vidékeken (bár magas helyi élelmiszer-potenciállal rendelkezik) csak igen jelentős támogatással tudja betölteni e feladatát. A szakpolitika és az állami beavatkozás tehát döntő szerepbe kerül a helyi élelmiszerrendszerek fejlesztésekor.

Born és Purcell (2006) szerint a helyi élelmiszer választása olykor csapda is lehet (pl. üvegházhatást okozó gázok kibocsátása szempontjából). Helyi kistermelők ugyanis gyakran konvencionális gazdálkodási rendszerekben termelnek és nem éppen környezetkímélő módszerekkel dolgozzák fel, tartósítják, tárolják és szállítják a termékeiket. A helyi élelmiszerrendszerekben nem megoldott a helyi fajták vetőmagellátása, sokszor több ezer kilométerről kell új vetőmagot hozni a helyi termék előállításához. Gyakran nem megoldott a helyi takarmányellátás sem az állattartásban. A feldolgozott termékek esetében a csomagolás okozza a fő gondot, míg a sok összetevős termékeknel tovább bonyolódik a helyzet: még ha helyben is, de gyakran olyan sok szállítást igényelnek, hogy környezeti előnyük eltűnik. Hinrichs (2000) szerint a helyi élelmiszer olyannyira szűk rés piacot képvisel, hogy csak az egyenlőtlenségeket termeli újra: többnyire prémium termékeket juttat el exkluzív (gazdag, iskolázott, jó környéken élő) fogyasztói kör számára.

A vetőmag-önrendelkezés ugyancsak fontos fogalom az élelmiszer-önrendelkezés terén. Esélyeit jelentősen korlátozza, hogy a „TOP 6” agrokémiai nagyvállalatból összeolvadások révén az elmúlt egy évtizedben „TOP 4”¹⁴ lett, ezek az óriáscégek pedig a globális vetőmag-értékesítés 60 százalékát tartják kézben (IPES-Food, 2017). A Dow és a DuPont egybeolvadtak egy 130 milliárd dolláros értékű ügyletben, majd három társaságra oszlottak, köztük a Corteva nevű mezőgazdasági központú vállalkozásra. A Chemchina 43 milliárd dollárért megvásárolta a Syngentát. A Bayer 63 milliárd dollárért vette meg a Monsanto-t s a

14 Ezek a Syngenta, a Bayer, a BASF és a Dow Agro Sciences – a szerk.

Bayer vetőmag üzletágait (ideértve a Stoneville, Nunhems, FiberMax, Credeuz és InVigor márkákat) 7 milliárd dollárért eladták a BASF-nek, hogy megfeleljenek a monopóliumellenes szabályozóknak (Bíró 2019). Ezek a növénygenetikai erőforrások kormányzását meghatározó piaci együttműködések nem alkalmasak a haszonnövények sokféleségének fenntartására és a vetőmag-önrendelkezés biztosítására. Emiatt sorra alakulnak olyan vetőmag-hálózatok, amelyek a kulturálisan megfelelőnek tartott természetű növényeink vetőmagjait a nagy agrárcégek licenceivel szemben közösségi tulajdonban tartó civil vetőmag-génbankok és termelők hálózatai (Balázs és Aistara 2018).

Kneafsey és szerzőtársai (2013) tradicionális és neo-tradicionális típusokat különítenek el a fent tárgyalt fogalmakon belül (megengedve hibrid formákat is). Az előbbiek (gazdaudvari értékesítés, szedd magad, termelői piac) esetében a résztvevők tevékenysége hagyományos, az adott kultúrába mélyen beágyazott tudáson és készségeken alapul (bár innováció itt is jelentkezhet, pl. a termékfejlesztés vagy a marketing során). A neo-tradicionális formák (bevásárló közösségek, CSA-k) ehhez képest (bár céljuk ugyanúgy a hagyományos tudás megőrzése) sokkal inkább társadalmi innovációk a termelők, fogyasztók, civil szervezetek hálózatosodása révén. A fő cél nem a verseny és a profitmaximalizálás, hanem a gazdák méltányos bevételhez juttatása.

AZ ÉLELMISZER (ÖN)ELLÁTÁS TÉRBENI-TÁRSADALMI MINTÁZATA MAGYARORSZÁGON

Mi hátráltatja és segíti elő az élelmiszer-önrendelkezést Magyarországon? 2012 és 2013 során két kérdőíves vizsgálatot végeztem a kérdéshez kapcsolódóan (Balázs 2012; Balázs 2016).¹⁵ Az élelmiszert maguknak megtermelőknél nem az önellátó kisgazdaságokról van szó (*subsistence, semi-subsistence farming*), az elemzésben gazdálkodók nem szerepelnek (arányuk egyébként is nagyon alacsony egy országos reprezentatív mintában). Az élelmiszer-ellátást piacos (megvásárolható) és nem-piacos (önellátó, ház körüli) részre osztva arra voltam kíváncsi, hogy kor, településtípus, iskolázottság és jövedelmi helyzet alapján, különböző társadalmi csoportok szokásai között milyen azonosságok és különbségek figyelhetők meg. Vagyis a helyi élelmiszer-vásárlást, illetve termelést (1) mi motiválja, segíti és mi fogja

15 A 2012. július 13-a és 17-e között végzett vizsgálat az élelmiszer-vásárlási szokásokról, a vásárlás szocioökonómiai hatásairól, és a kiskereskedelmi láncok hatásainak lakossági megítéléséről szólt. A 2013. november 8-a és 12-e között végzett vizsgálat az élelmiszer-vásárlási szokásokról és a ház körüli élelmiszer-termelésről szólt. A részleteket lásd: Balázs 2012, 2016.

visza, hátráltatja; (2) milyen szempontokat tartanak fontosnak, illetve (nem) vesznek figyelembe az emberek?

Az eredmények alapján kijelenthető, hogy a kereslet nagyon korlátozott a helyi termékekre és a közvetlen kereskedelemre, azaz alacsony a kifejezetten helyi élelmiszert kereső vásárlók aránya. 10 százalék alatt van azok aránya, akik rendszeresen helyi élelmiszereket forgalmazó boltban, termelői piacon, vagy közvetlenül a termelőnél vásárolnak. A hazai vásárlásokat is a termék frissessége, minősége és ára határozza meg. A helyi élelmiszernak ezen tulajdonságaiért többletfizetést csak a gazdag, városi diplomások vállalják. Az árérzékenység a legalapvetőbb visszatartó tényező, de a szektor bővülésének a korlátozott elérhetőség és az egyenetlen minőség is akadály. Az ellátás térbeni-társadalmi szerkezetére jellemző, hogy az idősek kiszorulnak a szupermarketekből, a szegények pedig még a piacokról is.

Meglepően sokan kezdenek élelmiszer-önellátásba Magyarországon. A megkérdezettek 36 százaléka állította magáról, hogy saját házában vagy nyaralójának kertjében élelmiszertermelést folytat. Az élelmiszer-önellátás térbeni-társadalmi mintázata kiegyenlítettebb, demokratikusabb, mint a piacos: jövedelmi csoportok tekintetében az alsó jövedelmi negyed körében a legnagyobb az élelmiszertermelést folytatók aránya, 43 százalékuk folytatja a tevékenységet, szemben a felső jövedelmi negyed 22 százalékos arányával. A legfontosabb okként legtöbben a spórolást emelték ki, ám ezen túl számos megfontolás motiválja az embereket saját élelmiszertermelésre: egészség, frissesség, közösségi értékek. A saját termelésű élelmiszer környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlatnak tűnik: a válaszadók 41 százaléka kizárólag organikus talajjavító módszert alkalmaz, és csupán 11 százalékuk állította, hogy kizárólag műtrágyával javítja a talaj termőképességét. A természetes védelem alkalmazása jellemző a legmagasabb arányban, a termelést folytató válaszadók 35 százaléka csak természetes és kézi eljárást alkalmaz növényeinek védelmére; megközelítőleg ugyanannyi, 33 százalék azok aránya, akik természetes és mesterséges növényvédelmi módszereket egyaránt alkalmaznak. (Hogy milyen arányban, arra vonatkozóan a kérdőív nem tartalmazott kérdést.) Csupán 10 százalék azok aránya, akik kizárólag mesterséges növényvédelmi módszert alkalmaznak. A többség tehát kézimunkával, természetes, környezetkímélő módon gazdálkodik, s természetes növényvédelmi módszereket, fenntartható gazdálkodási technikákat alkalmaznak.

AZ ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS PERSPEKTÍVÁI MA

A korábban használatos bináris ellentétek (helyi vs. globális, fenntartható vs. intenzív, alternatív vs. mainstream) magyarázóereje mára megkérdőjeleződött. Normatív értelmezési keretként ezek egyre kevésbé alkalmasak az élelmiszer-hálózatok tényleges, gyakran hibrid működésének megragadására. A világ legnagyobb élelmiszerfeldolgozó cégcsoportjai mind rendelkeznek sajátmárkás bioélelmiszer termékvonallal, a szupermarketek is kínálnak helyi termelői élelmiszert, van saját helyi termelői beszállítói programjuk, és az élelmiszer-rendszer mainstream szereplői sem tagadják, hogy fenntarthatósági probléma van (lásd például Mctaly, Nestlé Good Food, Good Life Programme, a Greenpeace által kezdeményezett Change your tuna kampány, Oxfam Sustainability Scores, Dow Jones Sustainability Index stb.). Mindezek jelzik, hogy a bolygó erőforrásainak kimerülésével szemben az ökoszisztémák fenntartható felhasználása a mezőgazdaság piaci rendszereiben is prioritásként jelenik meg, ami potenciálisan új konfliktusokat alapozhat meg a piaci és közösségi felhasználás között.

A jelenlegi tendenciákat tekintve tehát a negatív forgatókönyvek mellett a globalizáció és a lokalizáció pozitív eredményeit ötvöző hibridizáció is elképzelhetőnek tűnik középtávon. Egy hibrid rendszer jellemzői a következők lehetnek:

- A szereplők sokszínűsége: helyi gazdaságtól az élelmiszeripari nagyvállalatokig sokszereplős lesz az élelmiszer-ellátás.
- A helyi és regionális ellátásban a kistermelők, családi vállalkozások, valamint a kis- és közepes vállalkozások dominálnak. A saját fogyasztásra termelés kiegészül a piacos minőségi helyi élelmiszer-termeléssel.
- A nagy volumenű, exportigényeket termelői együttműködések, szövetkezetek, integrációk, szakosodott élelmiszeripari vállalkozások látják el.
- A helyi és regionális piacokon megjelenik a kisléptékű és a nagyvállalati szereplők együttműködése, társulásai (például a feldolgozás és a szállítás területén).
- A közétkeztetés – a beszerzésen és felszolgáláson/feldolgozáson keresztül – fontos intézményi felvevője lesz a minőségi helyi termékeknek.

A hibridizációs jövőkép alapvetően „ökohatékonyaságra” épül, vagyis erősen összekapcsolt piacokra és erőforrás-hatékony fogyasztásra alapul és voltaképpen a helyi alternatívák globalizációját és a globális ellátási mintázatok lokalizációját kínálja. Mire elég mindez? És egyáltalán lehetséges-e a jelenlegi globális populációt ökológiai gazdálkodásból ellátni? A helyi gazdaságoknak 2050-re 9 milliárdos ember élelmiszer-ellátását kell majd

megoldaniuk – az élőhelyek és ökoszisztémák pusztulását is megállítva. Erre elég kevés az esély az élelmiszer-előállítás és -fogyasztás jelenlegi formája mellett.

A GRAIN report számításai szerint globálisan már most is a helyi gazdaságok biztosítják az élelmiszerbiztonságot. A világ kisléptékű gazdálkodói (többségükben nők) úgy állítják elő a világ népességének nagy része számára az ételmet, hogy közben az agrárterületeknek csak a negyedét (Magyarországon ötödét) használják; egyenként nagyjából kevesebb mint két hektárt (GRAIN 2014). Valójában tehát már most is azok viselik leginkább a terheket, akik a legkevésbé tehetnek róla, mégis a leginkább kitettek a klímaváltozás hatásainak. A 9 milliárdos földi lakosság élelmiszer-ellátásához a World Resource Institute előrejelzése szerint 2050-re szükség lesz másfélszer ennyi élelmiszerre és két indiányi plusz agrárterületre – mindezt úgy, hogy közben az üvegházhatású gázok kibocsátása nem növekszik. Amennyiben az első kettő megoldhatóan tűnik, a harmadik több azonnali, egyidejű és radikális közpolitikai lépést feltételez: például az élelmiszerpazarlás megszüntetését, a bioüzemanyagok kivezetését, fenntartható étrendet. (Searchinger 2014). Mueller és munkatársai (2017) arra voltak kíváncsiak, mi történne, ha a világ összes agrárterülete ökológiai gazdálkodásra váltana. Eredményeik szerint 16–33 százalékos földhasználat-növekedés és 8–15 százalékos erdőirtás következne be. A modelljükben – minden jelenlegi trenddel szemben – azzal számolnak, hogy mindenki vegetáriánus lesz és fele annyi lesz az élelmiszerpazarlás, mint jelenleg.

Összefoglalva: többszintű változásra van szükség az élelmiszerrendszerben (Latour 2018; Gliessman et al. 2019). Ha csak a termelési oldal átalakítását tekintjük, az is lehetne sokkal hatékonyabb és kevésbé szennyező. Javítani lehet a konvencionális mezőgazdasági gyakorlatok hatékonyságát, hogy csökkenteni lehessen a gyomirtók és növényvédőszer okozta környezetterhelést. Továbbmenve, a szintetikus inputokat is helyettesíteni lehet: ehhez alternatív, organikus megoldásokat kell találni a konvencionális, iparszerű gyakorlatok, gyomirtók és növényvédőszer helyett. Ezt a biogazdálkodás, a nitrogénmegkötő takarónövények használata, a komposztálás egyre biztatóbb eredményekkel teszi. Végül újra lehetne tervezni agro-ökoszisztémákat az ökológia elveit, folyamatait előnyben részesítve. Új ökológiai folyamatok indíthatók be vetésforgóval, többes, köztés, alávetéses természetesséssel vagy permakultúra, agrárerdészet, illetve vegyes gazdaságok kialakításával. Bármely forgatókönyv, amely a profitabilitás feltételei alá rendeli a fenntarthatóbb élelmiszertermelést, szükségszerűen kizárja a földi lakosság egy részét az új módszerek előnyeiből, illetve ezeket az előnyöket éppen a kistermelői felhasználás kizorításával éri el.

A termelők és a fogyasztók oldalát egyaránt tekintve a valódi változást a földdel és a termelés feltételeivel való közvetlen kapcsolat jelentené. Az élelmiszer ugyanis a termelője és fogyasztója közötti legközvetlenebb kapcsolatban igazán értékes, ekkor tudja az ár tökéletesen kifejezni vagy a leginkább megközelíteni a teljes értéket. Ez már azonban

kulturális-gazdasági átalakítást kíván. Hogyan lehet rövidíteni a távolságot, gondozni ezeket az alternatív élelmiszer-hálózatokat, közösségeket? Szükségszerű, hogy csak piaci szereplőként, fogyasztóként találkozzunk élelmiszerrel? Vagy meg is tudnánk termelni a magunkét? Igazságos és környezetileg üdvös helyi élelmiszerrendszereket kell kialakítani, amelyek időben és térben változó helyi tudásra, kultúrára, élelmiszer-hagyományokra alapoznak. Elkerülhetetlenné válik, hogy az emberek, a fogyasztók és termelők visszakapják, újra saját kezükbe vegyék az élelmiszer-feletti kontrollt.

Mindehhez az átalakulást globálisan kell megtervezni, amely egyszerre társadalmilag is igazságos, részvételi demokráciát biztosító, és a fenntarthatóságon túllépve képessé válik a földi életet biztosító ökoszisztémák rehabilitációjára. Ez már végképp a szív dolga lesz, alapvető meggyőződéseinket és begyakorolt mindennapi rutinokat kell felülvizsgálnunk. Vajon elég lesz erre az agroökológia mint tudomány?

Végző soron el kell gondolkodni azon is, hogy mit értünk jó élet alatt, amely ökológiailag üdvös, társadalmilag igazságos és nem a gazdaság (fenntarthatóan csúfolt, de valójában teljesen fenntarthatatlan) növekedésére koncentrál. Lehet-e az élelmünk árucikk helyett emberi jog, közjó, ami mindenkinek jár?

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Bálint (2012): Local Food System Development in Hungary. In: *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 19., No. 3.: 403–421.
- Balázs Bálint (2016): Food self-provisioning – the role of non-market exchanges in the sustainable food supply. In: *Sustainable value chains for sustainable food systems. A workshop of the FAO/UNEP Programme on Sustainable Food Systems*. FAO, Rome, 2016.
- Balázs Bálint (2018): Community-building through food self-provisioning in Central and Eastern Europe: An analysis through the food commons framework. In: *Routledge Handbook of Food as a Commons*. Szerk.: Vivero-Pol, Jose Luis – Ferrando, Tomaso – de Schutter, Olivier – Mattei, Ugo. Routledge.
- Balázs Bálint – Aistara, Guntra (2018): The Emergence, dynamics and agency of social innovation in seed exchange networks. In: *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*. Vol. 24., No. 3.: 336–353.
- Bíró János (2019): Vetőmagpiaci trendek globális és hazai kitekintésben. In: *Agro Napló 2019 dec.*: 19–22.

- Born, Branden – Purcell, Mark (2006): Avoiding the Local Trap. Scale and Food Systems in Planning Research. In: *Journal of Planning Education and Research*, Vol. 26., No. 2.: 195–207.
- Burch, David – Lawrence, Geoffrey (2009): Towards a third food regime: behind the transformation. In: *Agriculture and Human Values*. Vol. 26., No. 4.: 267.
- Carolan, Michael (2016): *The sociology of food and agriculture*. Routledge.
- Carolan, Michael (2018): *The Real Cost of Cheap Food*. Routledge.
- Desmarais, Annette (2008): Peasant resistance to neoliberalism: La Via Campesina and food Sovereignty. In: *Human Geography*, Vol. 1., No. 1.: 1–7.
- Ferrante, Andrea – Korzenszky, Anna – Lange, Jeannette – Maass, Henrik (2014): The meaning of agroecology from a European peasant perspective. In: *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, Vol. 2., No. 2.: 74–79.
- Fonte, Maria – Cucco, Ivan (2018): The centrality of food for social emancipation: civic food networks as real utopias projects. In: *Routledge handbook of food as a commons*. Routledge.
- Frison, Emile – IPES-Food (2016): *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems*. IPES.
- Gliessman, Steve – Friedmann, Harriet – Howard, Philip H. (2019): Agroecology and Food Sovereignty. In: *IDS Bulletin*, Vol. 50., No. 2.: 91–110.
- GRAIN (2014): *Hungry for land: Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland*. GRAIN Report.
- Hendrickson, M.K. (2020) Covid lays bare the brittleness of a concentrated and consolidated food system. *Agric Hum Values*. <https://doi.org/10.1007/s10460-020-10092-y>
- Hinrichs, Clare C. (2000): Embeddedness and Local Food Systems: Notes on Two Types of Direct Agricultural Market. In: *Journal of Rural Studies*, No. 16.: 295–303.
- IPES-Food (2017): Too Big to Feed: Exploring the Impacts of Mega-Mergers, Consolidation and Concentration of Power in the Agri-Food Sector.
- Jaffee, D. – Howard, P.H. (2016): Who's the Fairest of Them All? The Fractured Landscape of US Fair Trade Certification, In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 33., No. 4.: 813–26.
- Kneafsey, Moya – Venn, Laura – Schmutz, Ulrich – Balázs Bálint – Trenchard, Liz. – Eyden-Wood, Trish – Bos, Elizabeth – Sutton, Gemma – Blackett Mathew (2013): *Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of their Socio-Economic Characteristics*. JRC Scientific and Policy Reports. Szerk.: Santini, Fabien – Gomez y Paloma, Sergio.
- Latour, Bruno (2018): *Down to Earth: Politics in the new climatic regime*. John Wiley & Sons.

- Lobao, Linda – Stofferahn, Curtis W. (2008): The community effects of industrialized farming: Social science research and challenges to corporate farming laws. In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 25., No. 2.: 219–240.
- Lowder, S. K. – Scoet, J. – Raney, T. (2016): The number, size, and distribution of farms, smallholder farms, and family farms worldwide. In: *World Development*, No. 87.: 16–29.
- Muller, Adrian – Schader, Christian – Scialabba, Nadia El-Hage – Brüggemann, Judith – Isensee, Anne – Erb, Karl-Heniz – Smith, Pete – Klocke, Peter – Leiber, Florian – Stolze, Mathias – Niggli, Urs (2017): Strategies for feeding the world more sustainably with organic agriculture. In: *Nature communications*, Vol. 8., No. 1.: 1290.
- Nyéleni (2007): *Forum for Food Sovereignty. Towards a Food Sovereignty Action Agenda*.
- O'Neill, Kristie J. (2014): Situating the 'alternative' within the 'conventional' – local food experiences from the East Riding of Yorkshire, UK. In: *Journal of Rural Studies*, No. 35.: 112–122.
- Roman-Alcalá, Antonio (2017): Looking to food sovereignty movements for postgrowth theory. In: *ephemera: theory & politics in organization*, Vol. 17., No. 1.
- Rosset, Peter (2008): Food sovereignty and the contemporary food crisis. In: *Development*, Vol. 51., No. 4.: 460–463.
- Samberg, Leah H. – Gerber, James S. – Ramankutty, Navin – Herrero, Mario – West, Paul C. (2016): Subnational distribution of average farm size and smallholder contributions to global food production. In: *Environmental Research Letters*, Vol. 11., No. 12. 1–12.
- Searchinger, Tim – Hanson, Craig – Ranganathan, Janet – Lipinski, Brian – Waite, Richard – Winterbottom, Robert et al. (2014): *Creating a sustainable food future. A menu of solutions to sustainably feed more than 9 billion people by 2050*. World Resources Institute.
- Smith, Adrian – Stenning, Alison – Rochovská, Alena – Świątek, Dariusz (2008): The emergence of a Working Poor. Labour markets, Neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. In: *Antipode*, Vol. 40., No. 2.: 283–311.
- Smith, Joe – Jehlička, Petr (2013): Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. In: *Journal of Rural Studies*, No. 32: 148–157.
- Van der Ploeg, Jan Douwe (2009). *The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Routledge.